

POLOŽAJ MAĐARA U VOJVODINI NA KRAJU DRUGOG SVETSKOG RATA I NJEGOVI UZROCI

Drugi svetski rat je doneo stradanja i narodima inače uglavnom mirne teritorije današnje Autonomne pokrajine Vojvodine. Ono što je bilo karakteristično za ovaj prostor bilo je nejednako stradanje pripadnika pojedinih naroda tokom rata i nakon završetka ratnih dejstava na teritoriji Pokrajine, kao i posle formalnog okončanja Drugog svetskog rata u Evropi i Jugoslaviji. Tako su Jevreji i Srbi najviše stradali između aprila 1941. i oktobra 1944, dok je sa Nemcima i Mađarima bio obrnut slučaj: oni su najveći broj žrtava imali baš u periodu od oktobra 1944, odnosno od dolaska Crvene armije i uspostavljanja vlasti jugoslovenskih komunista. U našem izlaganju pozabavićemo se sudbinom vojvodanskih Mađara, koji su u roku od nekoliko godina prešli put od diskriminisanje nacionalne manjine u Kraljevini Jugoslaviji, do dela državotvornog naroda (u Bačkoj za vreme mađarske vlasti), odnosno povlašćene manjine (u Banatu tokom nemačke okupacije), do progonjene nacionalne manjine čiji opstanak je u jednom trenutku visio o koncu — ponovo uz regionalne razlike u Bačkoj i Banatu — do manjine koju se, čak i protiv volje većine njenih pripadnika, htelo integrisati u novouspostavljeni društveni sistem i državni okvir. U središtu našeg interesovanja će biti položaj Mađara u Vojvodini od oktobra 1944. do prvih posleratnih godina. Njega ćemo pokušati da objasnimo događajima, pojavama i procesima iz perioda koji su prethodili ovom razdoblju.

Sudbina Mađara u Vojvodini na kraju Drugog svetskog rata se može posmatrati u nekoliko ravni. Prva bi bila ravan nacionalnih odnosa Mađara i Srba, sagledana u dugoročnijoj istorijskoj perspektivi. Ona se tiče razvoja nacionalne svesti, a potom i nacionalizma (u negativnom značenju) kod oba naroda. Iako istorija međusobnih odnosa seže u Srednji vek, ona je tek u poslednjih dvestotinjak godina dobila prvenstveno nacionalni predznak, učinivši da se i raniji odnosi – koji su bili prevashodno međudržavni, međukonfesionalni i klasni, počnu tumačiti u nacionalnom ključu.¹ Boreći se za samostalnost unutar Habzburške Monarhije, mađarska elita se pozivala na istorijska prava ugarskog plemstva. U eri nacionalizma, ugarsko plemstvo (koje je tradicionalno sačinjavalo „ugarsku naciju”) je prećutno počelo da se razume kao mađarska etnička nacija, u koju je trebalo utopiti sve druge etničke grupe koje su živjele u Ugarskoj. Istovremeno, široka masa mađarskog naroda je trebalo da ostane politički i socijalno obespravljena. Tokom XIX veka zbog svog „liberalnog” oreola i mogućnosti socijalnog uspona, ovaj koncept je uspeo da pridobije mnoge pripadnike manjinskih

¹ Još uvek upotrebljive preglede v. kod: DUŠAN J. POPOVIĆ: Srbi u Vojvodini, I–III. Novi Sad, 1990.; IOVAN RADONITCH: Histoire des Serbes de Hongrie, Paris, Barcelona, Dublin, 1918.; F. ALMAŠ: Srbi i Mađari, I–II. Beograd s. a.

naroda, ne menjajući svoju socijalnu suštinu: uprkos relativno značajnom stepenu industrijalizacije, do Drugog svetskog rata Mađarska je zadržala svoju arhaičnu socijalnu strukturu. Ugarska nacija je sve više postajala etničkom mađarskom nacijom, ali elita, koja se obnavljala brojnim asimilantima i karijeristima, odbijala da se u društvenom pogledu poistoveti sa mađarskim masama. Uprkos svim manama, ovakvom ostvarenju koncepta nacije nemoguće je odreći inkluzivnost.

Sa druge strane, Srbi su na prostoru današnje Vojvodine bili prisutni od Srednjeg veka, ali svoju državu su stvorili izvan tog prostora. To je bio očiti hendikep, koji carske privilegije nisu mogle da ponište u staleškoj ugarskoj državi. Staleškim suprotnostima pridružile su se i verske, a u eri nacionalizma sve je to počelo da se tumači nacionalnim razlikama. Svoju nacionalnu državu Srbi su u Srbiji, na Kosovu i čak u Makedoniji, gradili s pozivom na „istorijska prava”; nasuprot tome, u oblastima koje nikad nisu bile deo srednjovekovne srpske države (Bosna i Hercegovina, Vojna granica, južna Ugarska) pozivali su se na moderno, etničko pravo, sukobljavajući se sa narodima koji su na iste teritorije takođe polagali etničko ili istorijsko pravo. Jugoslovenska država 1918. je nastala kao kombinacija ova dva principa: istorijskog i etničkog, a u krajnjoj liniji kao posledica ratne pobeđe i potrebe Francuske da stvori svoj sistem klijentskih država u istočnoj Evropi.

Za trenutak se činilo da je „moderniji” nacionalizam, zasnovan pre svega na etničnosti, odneo pobeđu i osvojio teritoriju nekadašnje južne Ugarske. Taj utisak, je međutim, varao: srpske vođe su bile svesne da je Vojvodina pretežno ne-slovenska i ne-srpska, te da će pripadnike manjina biti teško pridobiti za novu državu.² To je posebno važilo za Mađare, čija inteligencija je potpuno ostala u tradicijama državnosti Sv. Stefana. Nasilno i često cepidlačko nametanje službene upotrebe srpskog jezika kao jedinog dozvoljenog u komunikaciji sa vlastima, uklanjanje i najmanjih tragova prethodne vlasti, preterana redukcija pre rata zaista predimenzioniranog mađarskog školstva, uz istovremeno zanemarivanje mađarske sirotinje prilikom agrarne reforme, uskraćivanje proporcionalnog političkog uticaja i niz sitnih diskriminatorskih postupaka nisu mogli da pridobiju pripadnike novonastale nacionalne manjine za novu državu.³ Srpski vlastodršci su pokazali da nisu naučili ništa od svojih mađarskih prethodnika. Njihova politika je umesto do konsolidacije stanja i međunacionalnog pomirenja vodila nezadovoljstvu i novom zaoštavanju. Istovremeno, ovakvo stanje je olakšavalo širenje uticaja kako službene revizionističke politike Budimpešte tokom dobrog dela međuratnog razdoblja, tako i brojnih nacionalističkih organizacija iz Mađarske.

Zbog svega ovoga nije čudo što se velika većina vojvodanskih Mađara stavila na stranu Mađarske kada je ona 10. aprila 1941. napala Kraljevinu Jugoslaviju, koja se nalazila u rasulu.⁴ Bilo je za očekivati da će se vođe mađarske manjine (od kojih su mnoge teško skrivale svoj iredentizam tokom međuratnog razdoblja) staviti u službu

² Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), F. 398. f. 1.; DAKA POPOVIĆ: Banat, Bačka i Baranja. Savremeni nacionalni, politički i društveni profil. Novi Sad, 1935. str. 33–37.; PETAR PEKIĆ: Povijest oslobođenja Vojvodine, Šubotica, 1939. str. 29.

³ O Mađarima u Vojvodini između dva svetska rata v.: ŠANDOR MESAROŠ: Položaj Mađara u Vojvodini 1918–1929. Novi Sad, 1981.; ISTI: Mađari u Vojvodini 1929–1941. Novi Sad, 1989.; ENIKŐ SAJTI: Hungarians in the Vojvodina 1918–1947. Boulder/Colorado, 2003.

⁴ ALEKSANDAR KASAŠ: Mađari u Vojvodini 1941–1946. Novi Sad, 1996. str. 25–37.

mađarskih vlasti u Bačkoj, odnosno nemačkih u Banatu. Za mađarske mase, posebno u Bačkoj i Baranji, činilo se da je kucnuo čas oslobođenja.⁵ Što se Mađara u Banatu tiče, oni su se trenutno morali zadovoljiti položajem formalno dobro tretirane nacionalne manjine koja je mogla da gaji nade u pripajanje zemlji matici u doglednoj budućnosti. Iako je položaj mađarske „narodne grupe” u Banatu bio jači na papiru nego u stvarnosti, on je ipak značio poboljšanje u odnosu na međuratno razdoblje.⁶ Lošiji je bio položaj Mađara u Sremu, koji su uživali vrlo ograničena kulturna prava (bez školstva na maternjem jeziku) i takođe se nadali pripajanju Mađarskoj.⁷ Mađarska vlada je pak sa svoje strane podržala iseljenje samo izvesnog broja ratnim dejstvima ugorženih Mađara iz Bosne u Bačku, ali ne i iz Srema — za koji se nadala da će jednom pripasti Mađarskoj.⁸

Učešće vojvodanskih Mađara u okupatorskom upravnom aparatu, a posebno saradnja nekih od njih u slučajevima progona Srba (posebno u južnoj Bačkoj 1942. za vreme tzv. „Racije”)⁹, doveli su međunacionalne odnose do usijanja. Ovo će biti jedan od glavnih faktora koji će uticati na sudbinu mađarske manjine u oktobru 1944, kao i u mesecima i godinama koje su usledile. Strah od osvete srpskog stanovništva je verovatno bio snažan faktor koji je vezivao mađarske mase za mađarski režim u Bačkoj i nemački u Banatu: strah za ličnu i nacionalnu egzistenciju je očito prevagnuo nad mutnim nadama u poboljšanje socijalnog položaja koje su nudili komunisti. Tako se događaji iz jeseni 1944. mogu tumačiti kao još jedna runda u sudaru dva nacionalizma — u posle nekoliko godina ponovo izmenjenim okolnostima.

Druga ravan u kojoj treba posmatrati sudbinu vojvodanskih Mađara na kraju Drugog svetskog rata su ideologija i politika Komunističke partije Jugoslavije koja je na kraju rata preuzela vlast u zemlji. Ni jedna ni druga nije bila jednodimenzionalna ni konstantna. Do sredine tridesetih godina KPJ je, po instrukcijama iz Moskve, radila na razbijanju Jugoslavije kao „buržoaske tvorevine”. Pri tom je nezadovoljstvo različitih naroda i nacionalnih manjina trebalo da posluži kao zgodno oruđe za rušenje buržoaske države. Međutim, kada je Moskva prešla na pozicije otpora fašizmu i odustala od razbijanja Jugoslavije, njena jugoslovenska ispostava je sledila novu liniju, ne odričući se zalaganja za prava nacionalnih manjina.¹⁰ Ovo je bilo u skladu sa internacionalizmom za koji su se zalagali Kominterni i rukovodstvo višenacionalnog Sovjetskog Saveza, ali i u skladu sa interesima same KPJ.

Sa parolama o ravnopravnosti naroda KPJ je ušla i u rat. Pokazalo se da je, silom prilika, KPJ ona opredeljenja koja su dobrim delom bila taktičke prirode morala da pretvori u strateška: budući da su sve antikomunističke snage delovale pod nacionalnim znamenjima, brojčano mala Komunistička partija je mogla da ih nadjača samo

⁵ KASAŠ, n. d., 37–113.

⁶ SANDOR VEGH: *Le système du pouvoir d'occupation dans le Banat Yougoslave 1941–1944*, u: *Les systèmes d'occupation en Yougoslavie 1941–1945*. Belgrade, 1963.; EKKEHARD VÖLKL: *Der Westbnt 1941–1944. Die deutsche, die ungarische und andere Volksgruppen*. München, 1999. passim.

⁷ VÖLKL, n. d., 76–78., 100–123.; Kasaš, n. d., 115–123.

⁸ KASAŠ, n. d., 125–128.

⁹ ZVONIMIR GOLUBOVIĆ: *Racija u južnoj Bačkoj 1942. godine*, Novi Sad, 1992.

¹⁰ JANKO PLETERSKI: *Nacije, Jugoslavija, revolucija*. Beograd, 1985. str. 244–374.; BRANKO PETRA-NOVIĆ: *Istorija Jugoslavije, I, Kraljevina Jugoslavija 1918–1941*. Beograd [1988.], str. 214–254.; *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*. Beograd, 1985. str. 98–102., 129–175.

okupljanjem pristalica iz redova svih naroda i nacionalnih manjina. Ako se pogledaju partijski proglašeni tokom celog rata na tlu Jugoslavije, vidi se da su oni upućeni svim „poštenim” pripadnicima raznih narodnosti. Odziv pripadnika pojedinih naroda je, međutim, bio različit i zavisio je od konkretnih prilika u kojima su se pripadnici dotične narodnosti našli. Što se Mađara tiče, deo predratnih komunista u Bačkoj se pasivizirao, a deo je pao kao žrtva mera vlasti već 1941.¹¹ Do uključivanja u NOP u većem broju je prvo došlo u Slavoniji, gde su za to postojali bolji uslovi.¹² U samoj Vojvodini nije došlo do uključivanja masa — ni mađarskih, ni nemačkih, ni slovenskih — u NOP u meri u kojoj su to komunističke vođe želele. Kao što smo videli, u slučaju Mađara postojali su jasni, istorijski razlozi koji su ih, uz dodatno dejstvo propagande, u velikoj većini svrstali na stranu Mađarske i njene saveznice, Nemačke.

Komunistička partija Jugoslavije se na unutrašnjepolitičkom i spoljnopolitičkom planu trudila da proširi bazu svog uticaja. Na inostranom planu to je bilo taktiziranje sa predstavnicima savezničkih vlada i jugoslovenske kraljevske vlade u Londonu, kao i nekompromitovanim građanskim političarima u zemlji. Ovo drugo je služilo i proširenju osnove NOP u zemlji. Istu funkciju je imalo i proklamovanje nacionalne ravnopravnosti — koja se ticala i nacionalnih manjina — na drugom zasedanju AVNOJ-a 1943. godine.¹³

Postavlja se pitanje, koliko je proklamovana ravnopravnost ozbiljno uzimana? Posmatrajući stvari u retrospektivi, izgleda da u velikom delu jeste — pogotovo kada se ticala prava jugoslovenskih naroda. Tako su Makedonci i Crnogorci priznati kao zasebne nacionalnosti, a i bosanskohercegovačkim muslimanima je ostavljena mogućnost slobodnog optiranja za srpsku, hrvatsku ili nijednu naciju.¹⁴ Svoju nedoslednost u rešavanju nacionalnog pitanja na načelima ravnopravnosti jugoslovenski komunisti su ubrzo posle drugog zasedanja AVNOJ-a pokazali u slučaju folksdojčera: već krajem 1943. ili početkom 1944. doneta je odluka da se oni proteraju iz zemlje posle rata.¹⁵ Nažalost, nisu nam poznati detalji procesa odlučivanja, odnosno koji faktori su odlučujuće uticali na politiku prema Nemcima — slovenački intelektualci, srpski nacionalisti, Moša Pijade (kako tvrde neki nemački izvori), itd.

Tokom rata Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu je pozivao pripadnike svih narodnosti u borbu protiv okupatora, upozoravajući da će posle rata prava uživati samo oni narodi koji su se toj borbi pridružili. Istovremeno, pretilo se odmazdom svima koji su okrvavili ruke slovenskom krvlju¹⁶ — što se moglo razumeti samo kao pretnja „nelojalnim” nacionalnim manjinama. Činjenica je da se u rukovodstvu partizanskog pokreta već sredinom 1944. razmišljalo o uvođenju Vojne uprave u Vojvodini radi ure-

¹¹ KASAŠ, n. d., 68., 72–73.

¹² KASAŠ, n. d., 184–185.

¹³ BRANKO PETRANOVIĆ: *Istorija Jugoslavije 1918–1988. II. Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941–1945.* Beograd, 1988. str. 284.

¹⁴ SREČKO M. DŽAJA: *Die politische Realität des Jugoslawismus (1918–1991). Mit besonderer Berücksichtigung Bosnien-Herzegowinas.* München, 2002. str. 75–132, 210–261.

¹⁵ BOŽO REPE: »Nemci« na Slovenskem po drugi svetovni vojni, u: Dušan Nečak (ur.), »Nemci« na Slovenskem 1941–1955. Ljubljana, 1998. str. 147.

¹⁶ Slobodna Vojvodina, 10. IV 1944; Isto, 5. VI 1944; Isto, 12. VIII 1944; Lj. Vasilčić, PK KPJ za Vojvodinu 1941–1945. godine, Novi Sad, 1971, str. 122., 240–244., 335–336.; J. POPOV: Glavni narodnooslobodilački odbor (GNOO) Vojvodine 1943–1945. godine, Novi Sad, Sremski Karlovci, 1977. str. 6.

divanja zaoštrenih nacionalnih odnosa i angažovanja ekonomskih potencijala Pokrajine radi nastavka rata,¹⁷ svedoči da komunističko rukovodstvo nije imalo iluzija o mogućnosti pridobijanja manjinskog stanovništva, odnosno da se ono, uprkos internacionalističkim deklaracijama, spremalo da bazu svoje vlasti gradi samo na podršci slovenskog stanovništva.¹⁸

To se jasno videlo u praksi posle povlačenja nemačkih i mađarskih trupa i administracije iz Banata i Bačke u oktobru 1944. Od prvih dana nove vlasti, nemačko i mađarsko stanovništvo je bilo izloženo masovnim ubistvima, zlostavljanjima, hapšenjima, silovanjima i pljački. Iako je teror bio usmeren protiv svih stvarnih i tobožnjih neprijatelja partizana, u datim okolnostima on je imao i jasnu antimanjinsku notu: to se vidi iz broja lica koje je ubila OZN-a. Od 9668 ubijenih, 6763 su bili folksdojčeri, a 1776 Mađari, dok su 1129 bili pripadnici ostalih nacionalnosti.¹⁹ Već na osnovu broja stradalih vidi se svojevrsna hijerarhija „krivaca” u očima novih vlasti, koja će uskoro biti formulisana i rečima.

U svetlu dosta jasne hijerarhije „krivaca” postavlja se pitanje da li je prvi talas odmazde bio unapred isplaniran, kako tvrede neki autori,²⁰ ili je bila reč o spontanoj osveti, u šta veruju drugi.²¹ Ne bismo se usudili da damo kategoričan odgovor, iako smo na osnovu podataka koje je sakupio A. Kasaš skloni da smatramo da se radi o kombinaciji oba vida. Naime, u većini slučajeva za koje se zna razlog ubistva, vidi se da je reč o pripadnicima Strelastih krstova, Turanskih lovaca, mađarskih kulturnih društava (iz Bačke i Banata), ili bivšim činovnicima i časnicima.²² Očito je da su unapred utvrđene kategorije osoba koje su bile predviđene za likvidaciju ili progon, a da je izbor i broj na licu mesta zavisio od lokalnih okolnosti.²³

Činjenica da je veliki broj pogubljenih pripadao određenim, posebnim kategorijama, mogla bi se tumačiti kao ostvarenje pretnji koje je NOP upućivao „izdajnicima” i saradnicima okupatora. Represija se nije mogla poreći, iako se o njoj decenijama nije smelo javno govoriti. To je, kao i u slučaju ostalih naroda Jugoslavije, pogodovalo stvaranju mitova u pogledu broja žrtava. Praktično su svi narodi i nacionalne manjine preuveličavali broj svojih ratnih i poratnih ljudskih gubitaka, a Mađari pri tom nisu bili nikakav izuzetak. Razlozi za ovo bili su višestruki. S jedne strane, nove vlasti su ubrzo posle rata izašle u javnost sa znatno preuveličanim brojem žrtava rata. Radilo se o

¹⁷ KASAŠ, n. d., 158.

¹⁸ GOJKO MALOVIĆ: *Vojna uprava u Banatu 1944–1945. godine* (magistarski rad u rukopisu). Beograd, 1979. str. 47., 66., 80. Prilog III.

¹⁹ MICHAEL PORTMANN: *Die kommunistische Revolution in der Vojvodina 1944–1952*. Politik, Gesellschaft, Wirtschaft, Kultur. Wien, 2008. str. 230.

²⁰ Up. npr. Hans Sonnleitner, *Aktion Intelligenzija in Karlsdorf. Tatsachen und Hintergründe. Reflexion zur Sinnfrage über Mord und Tod. Gedenkschrift 1944–1984 über die Ermordung von 36 Karlsdorfern*. München, 1986.

²¹ PORTMANN, n. d., 267.; VÖLKL, n. d., 187.

²² KASAŠ, n. d., 160–174. Neki podaci o ubijenim folksdojčerima ukazuju da ubijanje nije bilo sasvim neselektivno: ljudi su ubijani na osnovu „sagrešenja” ili onoga što je viđeno kao takvo, na osnovu denuncijacija, ili zbog posedovanja oružja i delova vojne opreme. (Up. Sonnleitner, n.d., 119, 133, *Himatbuch der Stadt Weißkirchen im Banat, Salzburg, 1980*. str. 241.) Neki su, kako to često biva u sličnim situacijama, ubijeni zabunom. (*Heimatbuch der Stadtweißkirchen*, 243.)

²³ Po Mihaelu Portmanu, na pojedinim mestima vlasti su pokušavale da spreče pljačku, silnja i samovoljna hapšenja. (PORTMANN, n. d., 268.)

računskoj manipulaciji sa ciljem dobijanja što veće ratne odštete od Nemačke.²⁴ Budući da je broj od 1,7 miliona mrtvih postao sakrosanktan u njega se nije smelo sumnjati.²⁵ S druge strane, budući da tačan broj žrtava niti njihova nacionalna pripadnost nisu utvrđeni, ovaj broj je svim narodima ostavljao dovoljno „slobodnog prostora” da preuveličavaju broj svojih gubitaka.²⁶ Do toga je, naravno, i dolazilo — dakako, ne u publikacijama koje su izlazile u Jugoslaviji.

Koji su bili razlozi preuveličavanja, koje je bilo na delu i u slučaju Mađara? S jedne strane radilo se o užasu koji masovna pogubljenja i represalije izazivaju kod očevidaca. Užas sužava svest i onemogućava tačno opažanje, odnosno savremenici se razmere terora čine većim nego što one to zaista i jesu. Glasine broj dalje uveličavaju. U kombinaciji sa nedostatkom dokumenata i nepouzdanim pamćenjem, to stvara pogodno tlo za razvoj mitova. Na drugoj pak strani imamo mnogo nečasnije motive za preuveličavanje broja ubijenih. Reč je o nacionalističkoj mržnji koju masovna ubistva uvek podstiču, kao i o korišćenju masovnih stradanja u propagandne svrhe. Pri tom propaganda može ići za tim da samo ocrni nacionalnog neprijatelja, ali i za tim da ukazivanjem na (preuveličane) zločine neprijatelja, sakrije ili bar umanji zločine počinjene od strane sopstvenih sunarodnika.²⁷ Na taj način se sopstvena nacija od agresora i krivca pretvara u žrtvu. Budući da je Mađarska izgubila rat (u kome je ona napala Jugoslaviju, a ne obrnuto), ovakva zloupotreba nedovoljno utvrđenih činjenica je delu nacionalističkih političara i publicista mogla zgodno da posluži u zastupanju mađarskih interesa kako pred pobeđničkim saveznicima, tako i pred jugoslovenskim vlastima kojima je svest o sopstvenoj krivici slabila pozicije, ali i dugoročno — pred sudom istorije.

Koliko je, dakle, Mađara stradalo u Vojvodini u jesen 1944? Videli smo koje je podatke navela OZNA. Možemo se, međutim, zapitati koliko su oni bili potpuni i kada su u pitanju žrtve Ozne. Treba pretpostaviti da ni ta organizacija nije zabeležila sve osobe koje je likvidirala, kao i to da su i druge formacije ubijale. Da bi se dobio ukupan broj mađarskih žrtava ovome treba svakako dodati i lica koja su pomrla u logorima. Kao i uvek kada je u pitanju broj ljudskih žrava rata i prvih posleratnih godina u Jugoslaviji i ovde se navode drastično različiti brojevi. Aleksandar Kasaš, koji se na osnovu dostupne, iako nepotpune arhivske građe, bavio ovim problemom, procenjuje da bi broj mađarskih žrtava mogao biti oko 5000.²⁸ Mihael Portman, koji je takođe

²⁴ Referat o pitanju reparacija Oseka za pripremu mirovne konferencije, 23. jun 1945. (AJ, F. 54, f. 44.)

²⁵ Taj broj je u javnost lansirao lično Tito u maju 1945, učinivši u startu nemogućom svaku sumnju u njegovu verodostojnost. (VLADIMIR ŽERJAVIĆ: Population Losses in Yugoslavia 1941–1945. Zagreb, 1997. str. 55.) Saveznicima je serviran jedva nešto umanjeni broj od 1 685 000 mrtvih. (Mémorandum du Gouvernement de la Yougoslavie démocratique fédérative au sujet des demandes de réparations yougoslaves à l'Allemagne, str. 2 (AJ, F. 54, f. 44.)) Iznos *demografskih* gubitaka nastalih usled rata, koji su predstavljani kao fiktivni gubici, izračunao je tadašnji student matematike Vladeta Vučković. (ŽERJAVIĆ, n. d., 55.)

²⁶ Pokušaji iz 1946. i 1964. nisu dali očekivane rezultate. (ŽERJAVIĆ, 55., 67–69.)

²⁷ To je na kraju utisak koji bude dela kao što je knjiga Tibora Čereša: on doduše nije porekao zločine mađarskih vlasti za vreme „Racije“ u Šajkaškoj i Novom Sadu, ali je nekritičkim preuzimanjem mnogo preuveličanog broja mađarskih žrtava komunističkog terora na kraju Drugog svetskog rata praktično učinio žrtve „Racije“ neznatnima u odnosu na stradanje Mađara. (Up. TIBOR ČEREŠ: Krvna osveta u Bačkoj. Zagreb, 1992. Vreme i mesto objavljivanja prevoda, čak i bez predgovora, jasno govore o višekratnoj upotrebljivosti autorovih tvrdnji.)

²⁸ KASAŠ, n. d., 178.

imao uvid u deo raspoložive dokumentacije procenjuje da je stradalo oko 2000 Mađara.²⁹ Mađarski autori, kako se moglo očekivati, navode drastično veće brojeve: Tibor Čereš govori o 40 000, Karolj Kočiš i Enike Šajti o 20 000, Šandor Mesaroš i Marton Matuška o 15-20 000.³⁰ Brojevi koji su se kretali između 20 000 i čak 60 000 ubijenih bili su u opticaju i u krugovima mađarske vlade tokom 1945. i 1946. godine.³¹ Sa svoje strane, delujući obrnuto od svojih mađarskih pandana, srpski nacionalisti umanjuju broj stradalih Mađara. Tako Jovo Pejin tvrdi da je na kraju rata pobijeno između 600 i 900 „mađarskih ratnih zločinaca”, pravdajući ubistva na određeni način ovom kvalifikacijom.³² U kojoj meri se ove vrlo različite tvrdnje mogu dokazati? Brojevi iz mađarskih izvora se uglavnom zasnivaju na izjavama svedoka — što ih opterećuje svim onim slabostima koje takve izjave mogu imati. S druge strane, dokumentacija koja bi mogla da nedvosmisleno prikaže stvarni broj ubijenih nije kompletna. Anketni odbor Skupštine AP Vojvodine je u svom istraživanju došao do 2667 Mađara ubijenih 1944. godine, 1126 tokom 1945, i 330 godine 1946,³³ dok ukupan broj Mađara koji su stradali u periodu kojim se bavila označava kao barem 4913.³⁴ Na taj način se ukupan zbir donekle približava proceni Aleksandra Kasaša. Drugim rečima, konačan broj žrtava još nije poznat, a pitanje je i da li će ikada biti. Međutim, čini se da postoje dobri razlozi da se procenjeni broj nastradalih sa velikom verovatnoćom može korigovati znatno na dole u odnosu na ranije procene. Ovo je, uostalom, u skladu sa korekcijom na niže broja ratnih i poratnih ljudskih gubitaka svih narodnosti u Jugoslaviji.³⁵

Međutim, masovna ubistva nisu bila jedino što je pogodilo mađarsko stanovništvo sa smenom vlasti u Banatu i Bačkoj. Dana 17. oktobra 1944. uvedena je Vojna uprava, a sutradan je rešeno da se počne sa logorisanjem Nemaca, a dan kasnije i Mađara.³⁶ Ova mera nije bila ograničena na ljude za koje se moglo posumnjati da su kao pripadnici određenih organizacija ili nosioci vlasti naneli zlo slovenskom stanovništvu, već se počela primenjivati bez obzira na pretpostavljenu krivicu. I dok prema Nemcima u Bačkoj i Banatu praktično nije pravljena razlika, prema Mađarima je ona napravljena, zavisno od oblasti. Tako su bački Mađari koji su bili pod vlašću Mađarske i iz čijih redova su neki okrvavili ruke saradujući sa tom vlašću, smatrani za veće krivce od banatskih Mađara, koji su većinom viđeni kao pasivni posmatrači zločina za koje su bili odgovorni Nemci. Ovakav stav se jasno vidi iz naredbe Okružnog Narodnooslobo-

²⁹ PORTMANN, n. d., 268.

³⁰ PORTMANN, n. d., 268–269.; Na putu ka istini, Novi Sad, 2008. str. 101.

³¹ SAJTI, Hungarians, str. 413–416.; Ista, Odmazda protiv Mađara i politika mađarske vlade u periodu od 1944. do 1947. godine, u: Na putu ka istini, 106.

³² Na putu ka istini, 101.

³³ Na putu ka istini, 101.

³⁴ Na putu ka istini, 63.

³⁵ Tako su se procene broja folksdojčera koji su stradali u prvom talasu odmazde i tokom tri ipo godine logorisanja ranije kretale od 97 612 kod Johana Višta (Johann Wüsch), preko 183 000 kod Gerharta Volframa (Wolfram), 260 000 kod Vilfrida Kralerta (Willfried Krallert) do fantastičnih 395 000 kod Gotholda Rodea (Gothold Rhode). (Johann Wüsch, Vertreibung der Deutschen aus Jugoslawien, u: Josef Schmidt (ur.), Die Donauschwaben 1944–1964. Beiträge zur Zeitgeschichte. München, 1968. str. 68.) Najnovija istraživanja samih jugoslovenskih Nemaca su te brojeve svele na 8094 ubijenih i nestalih pre logorisanja i na 47 654 umrla tokom boravka u logorima — uz, dakako, izvesnu mogućnost korekcije na gore. (Arbeitskreis Dokumentation, Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien. Stationen eines Völkermordes. München, 1998. str. 314.)

³⁶ KASAŠ, n. d., 160.

dilačkog odbora za severni Banat od 30. oktobra 1944. U njoj se kaže: „Pri tom se neće gubiti iz vida stepen odgovornosti pojedinih manjina. Dok se na primer kao najodgovorniji zločinci u Banatu javljaju Nemci, a ostali manjinci su ih samo pomagali ili se pasivno držali, dotle su u Bačkoj Mađari isto toliko odgovorni, te zaslužuju i isti postupak kao i Nemci.”³⁷ Ovo razlikovanje bačkih i banatskih Mađara je trajalo relativno dugo, čak i posle završetka prvog talasa represije, tokom koga su uglavnom ubijani Mađari u Bačkoj.³⁸ Štaviše, i unutar same Bačke bilo je regionalnih razlika, tako da su Mađari iz Čuruga, Mošorina i Žablja, gde je „Racija” ostavila najbolnije tragove, kolektivno smatrani za ratne zločince. Bila je očita želja novih vlasti da se zadovolji želja za osvetom lokalnog srpskog stanovništva.³⁹ Ovo će se videti i nešto kasnije.

Proces logorisanja, kako Nemaca tako i Mađara, imao je dva osnovna razloga: prvi je bila masovna odmazda zbog navodne „kolektivne krivice” ove dve narodnosti, a druga je bila praktične naravi i ticala se iskorišćavanja njihove radne snage. Ovo je bilo u skladu sa generalnom namerom da se privredni resursi Vojvodine, kako materijalni tako i ljudski, iskoriste za nastavljanje rata u još neoslobođenim delovima Jugoslavije. To je bio razlog i što je deo Rumuna, protiv kojih se nije mogla podići optužba za „kolektivnu krivicu”, bila jedno vreme zatvorena u radne logore.⁴⁰

U pogledu Nemaca jasna je bila i namera novih vlasti da se domognu njihove imovine. U slučaju Mađara nije jasno da li je, makar na početku, nova vlast bacila oko i na njihovu imovinu. Činjenica je da je jedan broj pripadnika ove manjine pretrpeo materijalne gubitke u prvim danima novog režima, ali nije jasno u kojoj se meri radilo o stihiji, a koliko je bila u pitanju sistematska pljačka. U svakom slučaju, sa promenom politike, vlasti su dale znakove da žele da isprave tu vrstu nepravde prema Mađarima.⁴¹

Do promene kursa novih vlasti prema Mađarima je došlo relativno rano — pogotovo ako se ima u vidu troipogodišnje stradanje vojvodanskih Švaba koje je usledilo — ali ono nije odmah obuhvatilo sve pripadnike mađarske manjine pogođene represijom. Naprotiv, stav prema delu Mađara, prvenstveno onih koji su okrivljeni za saučesništvo u „Raciji” se uskoro čak pooštrio. Vojna uprava je već 21. novembra 1944. nagovestila da treba praviti razliku između čestitih Mađara i onih drugih — u skladu sa njihovim držanjem prema slovenskom stanovništvu tokom rata i spremnosti da se uključe u partizanske jedinice. Naloženo je da se iz logora puste oni koji nisu bili zločinci.⁴² Taj proces je počeo krajem meseca, a naredbu o puštanju onih za koje se smatralo da nisu krivi je izdao komandant Vojne uprave general Ivan Rukavina 1. decembra. On je naložio da se zločinci predaju vojnim vlastima radi suđenja, dok je ostale trebalo dobrovoljno mobilisati.⁴³ Da je dobrovoljnost trebalo shvatiti vrlo uslovno svedoči dalja naredba da je sposobne muškarce između 18 i 30 godina trebalo mobi-

³⁷ Vojni arhiv (dalje: VA), mikrofilm Istorijski Arhiv Saveza Komunisti Vojvodine (dalje: IASKV), 2/654-655.

³⁸ KASAŠ, n. d., 160. Ta regionalna razlika se videla i tokom sprovođenja agrarne reforme: za razliku od Banata, u Bačkoj je jako mali broj Mađara agrarnih interesenata dobio zemlju. (KASAŠ, n. d., 197.)

³⁹ KASAŠ, n. d., 167.

⁴⁰ IAPKSKV, 2/83.

⁴¹ PORTMANN, n. d., 275.

⁴² IAPSKV 2/654-655.; MALOVIĆ, 82.

⁴³ KASAŠ, n. d., 178-179.

lisati u radne jedinice.⁴⁴ Budući da je istovremeno počelo i mobilisanje slovenskog stanovništva, Mađarima je data potvrda njihove „ravnopravnosti” na način na koji oni to verovatno nisu želeli.

Istovremeno sa ovakvim epohalnim zaokretom, nisu zamirali ni glasovi onih koji bi mađarskoj nacionalnoj manjini namenili drugačiju sudbinu. Iz jeseni 1944. potiče i memorandum Vase Čubrilovića o rešavanju manjinskog pitanja proterivanjem u „pogodnim” uslovima koje je nudila ratna zbrka.⁴⁵ Čubrilović, koji je slavu prvobitno stekao učešćem u atentatu na nadvojvodu Franca Ferdinanda, kasnije je bio istaknut „nacionalni radnik”. Kao takav, on se već 1937. zalagao za iseljavanje Albanaca sa Kosova.⁴⁶ Srpsko stanovništvo Šajkaške je bilo nezadovoljno popuštanjem prema Mađarima, tražeći još u januaru 1945. da se oni proteraju iz Čuruga i Mošorina — što je i učinjeno. Mađarsko stanovništvo ovih mesta je smešteno u koncentracione logore u Bačkom Jarku, pa u Gajdobri, Bukinu itd. i korišćeno za prinudni rad.⁴⁷

U to vreme je već oštrij stav pokrajinskog rukovodstva počeo da dolazi u očitu opreku sa politikom jugoslovenskog vrha, koja je pošla za postepenom integracijom mađarske manjine u socijalistički sistem koji je počeo da se izgrađuje. I dok se vojvodansko rukovodstvo zalagalo za proterivanje Mađara, uživajući pri tom i potporu ogorčenog srpskog stanovništva, jugoslovenski vrh je delovao pod spoljnim pritiskom: u januaru 1945. u Jugoslaviju je stigao generalni sekretar Mađarske komunističke partije, Maćaš Rakoši, koji je od Tita tražio da se prestane sa represijom prema Mađarima. Iza ovog zahteva stajalo je i rukovodstvo glavnog saveznika jugoslovenskih komunističkih Saveza, koje je već predvidelo da Mađarska postane socijalistička zemlja. Zbog toga ju je trebalo poštediti priliva izbeglica i zaoštavanja sa susednim zemljama koje je takođe trebalo da postanu socijalističke. Jasno je da se jugoslovensko rukovodstvo nije moglo oglušiti na zahtev sa ovako visokog mesta.⁴⁸

No iako je jugoslovenski vrh najavio zaokret u politici prema mađarskoj manjini i iako je delovao i pod pritiskom spolja, on je morao voditi računa i o raspoloženju slovenskog, posebno srpskog stanovništva, kao i dela komunističkih koji su još uvek bili zadobijeni revanšizmom. Ono što je usledilo tokom 1945. i 1946. bila je politika laviranja koja je trebalo da zadovolji i zahteve sovjetske spoljne politike i generalnu liniju KPJ, ali i da uvaži raspoloženje naroda i dela partijskog članstva. Tako je krajem marta 1945. doneta odluka da se u roku od dve nedelje isele svi mađarski činovnici sa porodicama, kao i Sikuljci koje su okupacione vlasti naselile u Bačkoj tokom Drugog svetskog rata.⁴⁹

Uporedo sa represivnim merama tekao je i proces lagane integracije Mađara u politički sistem koji se izgrađivao. Počelo se raditi na njihovom uključivanju u Narodni front i Komunističku partiju, ali su ti procesi bili opterećeni nepoverenjem i restriktivnošću koji su bili izazvani nepoverenjem u mađarsko stanovništvo. Tako su u mnogim

⁴⁴ VA, Vojne oblasti, k. 1661, f. 1, d. 1.; KASAŠ, n. d., 180.; PORTMANN, n. d., 274–275.

⁴⁵ Nedeljni telegraf, 18. i 25. IX 1996.

⁴⁶ VASA ČUBRILLOVIĆ: Iseljavanje Arnauta, u: Bože Čović (ur.), Izvori velikosrpske agresije. Rasprave, dokumenti, kartografski prikazi. Zagreb, 1991. str. 106–124.

⁴⁷ KASAŠ, n. d., 182.; PORTMANN, n. d., 270–271.

⁴⁸ KASAŠ, n. d., 182.; PORTMANN, n. d., 276.

⁴⁹ PORTMANN, n. d., 272.

pretežno mađarskim naseljima gotovo svu vlast vršili Srbi, a pravo glasa je oduzimano za svaku sitnicu, itd.⁵⁰ Do proleća 1945. nisu još ni svi Mađari bili pušteni iz koncentracionih logora. Jedan spisak logora iz (verovatno) maja 1945. pokazuje da je u to vreme uz 74 918 folksdojčera još uvek bilo zatočeno i 4638 Mađara. Od toga je 3632 bilo u logoru Bački Jarak, 147 u čisto mađarskom logoru u Pašićevu (sada: Zmajevo, pre: Stari Ker, Ókér), dok su ostali bili rasuti po drugim logorima.⁵¹ Radilo se, svakako, o delu mađarskog stanovništva iz Čuruga, Mošorina i drugih šajkaških mesta. Štaviše, po podacima mađarske vlade još u septembru 1946. 42 sikuljska kolonista su još uvek bila na prinudnom radu u Borskom rudniku.⁵²

Uprkos najavi novih tendencija u postupanju sa Mađarima i uprkos tome što je velik broj njih već bio angažovan u borbi protiv Nemaca u okviru jedinica Jugoslovenske armije,⁵³ nisu svi ni u najvišim ešalonima vlasti usvojili novu politiku. Ovo je delom bilo uslovljeno činjenicom da su uprkos revolucionarnim promenama neka važna mesta bila popunjena predratnim nacionalističkim građanskim političarima. Svakako najvažniji među njima je bio ministar za agrarnu reformu i kolonizaciju Sreten Vukosavljević, koji se svojim antimanjinskim stavovima isticao već tokom međuratnog razdoblja.⁵⁴ U septembru 1945. on je uputio obiman elaborat Milovanu Đilasu i Ministarstvu inostranih poslova, u kojem se, protivno koncepciji KPJ o pograničnim manjinama kao mostu saradnje među susednim (socijalističkim) državama, založio za uklanjanje manjinskog stanovništva iz pograničnih oblasti. On se uz iseljavanje folksdojčera i založio za iseljavanje bar 80 000 Mađara, a bio je spreman i na određene teritorijalne ustupke ako bi Mađarska pristala da primi 200 000 Mađara iz Vojvodine. Pri tom je on argumentisao činjenicom da će u sklopu agrarne reforme i pripadnici mađarske manjine, kao ravnopravni građani, morati da dobiju zemlju, što će pokrajinu učiniti više mađarskom nego ikada. S druge strane, u tom slučaju ne bi ostalo dovoljno zemlje za koloniste. Smatrao je da bi se iseljavanjem Mađara uklonila opasnost od iredente i omogućili dobri međudržavni odnosi sa severnim susedom. Po njegovom mišljenju, tada je bio pravi čas da se tako nešto uradi, budući da su, po njemu, Mađari imali osećaj krivice prema Srbima, a cela stvar bi, ukoliko bi bila izvedena brzo i bez nepotrebnih grubosti, bila brzo zaboravljena.⁵⁵

Iako se u međuvremenu nastavilo sa integracijom mađarske manjine u politički i društveni sistem nove Jugoslavije to nije išlo glatko. Bilo je nepoverenja od strane vlasti i srpskog stanovništva, ali i otpora od strane Mađara. Mađari su učestvovali na izborima, ali nisu uvek glasali onako kako su to vlasti želele. S druge strane, mađarski agrarni interesenti, posebno u Bačkoj, nisu uzeti dovoljno u obzir kada je u sklopu agrarne reforme deljena zemlja siromašnim porodicama.⁵⁶

⁵⁰ KASAŠ, n. d., 191–192.

⁵¹ AJ, F 513, k. 25, III-3/139.

⁵² ŠAJTI, Odmazda, 109.

⁵³ KASAŠ, n. d., 186–189.

⁵⁴ BOGUMIL HRABAK: Sreten Vukosavljević — politički aktivista i narodni poslanik 1919–1927, u: Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića, XVIII, 1996, Prijepolje, 1998.; ZORAN JANJETOVIĆ: Nacionalne manjine u očima srpske elite 1918–1941, u: Srbi i Jugoslavija. Država, društvo, politika. Zbornik radova, Beograd, 2007. str. 137–138.

⁵⁵ AJ, 97, 3/35.; Up. i KASAŠ, n. d., 194.; ŠAJTI, Hungarians, 444–454.

⁵⁶ KASAŠ, n. d., 195–197.

Zbog ovakve manjkave integracije i nacionalnih predrasuda koje su nastavljale da žive i u novim uslovima, uprkos dobrim namerama da se mađarska manjina pridobije za novi režim, ni sam jugoslovenski vrh se nije u potpunosti odrekao rešenja u starom stilu. Tako je tokom mirovne konferencije u Parizu Tito 15. jula 1946. šefu jugoslovenske delegacije Edvardu Kardelju poslao telegram, u kojem je rekao da Jugoslavija nema teritorijalne pretenzije prema Mađarskoj, ali da sa njom treba da reši problem ograničene razmene stanovništva i transfera onih osoba koje su saradivale sa okupatorom. Sovjetski ministar inostranih poslova Vječeslav Molotov je na to Jugoslovenima savetovao da odustanu od izгона kolaboranata iz Vojvodina, ukoliko to ne bi bilo važno za jugoslovenske interese.⁵⁷ Da je jugoslovenskim vlastima ipak bilo stalo do udaljšavanja određenog broja Mađara iz Vojvodine vidi se po sporazumu o razmeni stanovništva koji su Jugoslavija i Mađarska potpisale 22. septembra 1946. On je predviđao preseljenje do 40 000 ljudi sa obe strane u roku od tri godine, počevši od 1947.⁵⁸ Mihael Portman ukazuje na to da je pomenuti broj uglavnom odgovarao broju Mađara i Sikuljaca koji su već bili proterani iz Jugoslavije.⁵⁹ To bi impliciralo da je jugoslovenska strana na taj način htela da „ozakoni” već izvršena proterivanja. On napominje da nije poznato koliko se od oko 20 000 Hrvata i 6000 Srba, koliko je tada živelo u Mađarskoj, preselilo u Jugoslaviju. Mi smo skloni mišljenju da je jugoslovenska strana s jedne strane mislila na iseljavanje daljših 40 000 Mađara — budući da su među proteranima delom bili i ljudi koji 1941. nisu bili jugoslovenski državljani, te kao takvi po međunarodnom pravu nisu ni smeli biti naseljeni u Vojvodini tokom rata. Takođe smatramo da su jugoslovenske vlasti mislile i na onaj broj južnih Slovena za koje se verovalo da žive u Mađarskoj, a koji bi se mogli preseliti u Jugoslaviju i „poboljšati” nacionalnu strukturu u krajevima iz kojih bi se Mađari iselili. Činjenica da je Jugoslavija, uz sporazum sa Mađarskom, sklopila slične sporazume o iseljavanju Poljaka, Ukrajinaca, Čeha i Slovaka⁶⁰ svedoči da su i komunističke vlasti, uprkos svog zaklinjanja u internacionalizam, bile sklone povećanju nacionalne homogenosti. Činjenica da u se u slučaju pomenutih slovenskih manjina nije radilo o „neprijateljskom” stanovništvu kao da govori u prilog pretpostavke da i sporazum sa Mađarskom treba posmatrati u tom širem kontekstu nacionalne politike. To opet implicira da se u sporazumu mislilo na novih 40 000 Mađara koji bi bili „razmenjeni” za južne Slovene iz Mađarske.⁶¹ Do 1946. iz Jugoslavije je po mađarskim podacima izgnano 84 800 Mađara, među kojima je bilo i dosta starosedelaca. To znači da je broj proteranih i izbeglica bio gotovo dvostruko veći nego posle Prvog svetskog rata.⁶²

⁵⁷ PORTMANN, n. d., 273–274.

⁵⁸ KASAŠ, n. d., 194.; PORTMANN, n. d., 274.

⁵⁹ PORTMANN, n. d., 274.

⁶⁰ DUŠAN DRLJAČA: Kolonizacija i život Poljaka u jugoslovenskim zemljama. Od kraja XIX do polovine XX veka. Beograd, 1985.; SLOBODAN SELINIĆ: Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945–1955 (doktorat u rukopisu). Beograd, 2009. str. 349–367.; Enciklopedija Jugoslavije 3. Zagreb, 1984. str. 264 (Enciklopedija Jugoslavije govori o iseljavanju Čeha, ali ne i o sporazumu iz 1948.)

⁶¹ Verovatno je da su jugoslovenske vlasti računale da u Mađarskoj ima nešto više južnih Slovena nego što su pokazivali službeni mađarski popisi.

⁶² ŠAJTI, Odmazda, 109. Ista autorka u jednom drugom radu navodi da je 1950. u Mađarskoj bilo registrovano 65 877 izbeglica i prognanika iz Jugoslavije. (ŠAJTI, Hungarians, 434., 440.) Treba pretpostaviti da je do pada broja došlo usled povratka dela emigranata u Jugoslaviju, iseljavanja u druge zemlje ili smrti.

Ovako temeljno „čišćenje” sumnjivih i nepoćudnih elemenata u prvim mesecima i godinama po završetku Drugog svetskog rata na tlu Vojvodine, međutim, nije olakšalo integraciju mađarske manjine u novi društveni i politički poredak. Uprkos olakšicama koje su Mađari od novih vlasti dobili na polju prosvete i kulture⁶³ i zakonskoj garanciji manjinskih prava kakva je u predratnoj Jugoslaviji bila nezamisliva,⁶⁴ integracija je sporo napredovala. Razloge je trebalo tražiti u nepoverenju organa vlasti — posebno na nižim nivoima — i nacionalizmu na obe strane: oba su se hranila istorijskim resentimanimima, a mađarski i propagandom iz Mađarske, a delom i sa Zapada. Sećanje na represiju iz jeseni 1944. svakako nije olakšavalo da se kod pripadnika mađarske manjine razvije osećaj privrženosti novim vlastima i državi. Njihovo učešće u političkom životu je bilo vrlo ograničeno, ali su zato oni manje i postradali prilikom Titovog raskida sa Staljinom 1948. Pa ipak, lojalnost Mađara u Vojvodini je još dugo posle završetka Drugog svetskog rata bila samo pasivna.⁶⁵

⁶³ Došlo je do otvaranja velikog broja mađarskih odeljenja po školama i preparandijama, kulturnih društava i pozorišta u Subotici. (KASAŠ, n. d., 197–199.; ĐORĐE BAJIĆ: Škole i školski sistem, u: Vojvodina 1944–1954. Novi Sad, 1954. str. 320; Udruženja nacionalnih manjina, 19. novembar 1949. (AJ, 507, XVIII-k. 3/1-36); O kulturno-prosvetnim pitanjima nacionalnih manjina, 5. februar 1960. (AJ, 507, XVIII-k. 2/1-16)

⁶⁴ LJUBIŠA STOJANOVIĆ: Miloš Martić, Nacionalne manjine u Jugoslaviji. Beograd, 1953. str. 64–68; Nacionalne manjine u Narodnoj republici Srbiji [1962.] (AJ, 507, XVI-II-k. 2/1-16.)

⁶⁵ ZORAN JANJETOVIĆ: Die ungarische Minderheit in Jugoslawien 1944–1956, u: Mariana Hausleitner (ur.), Vom Faschismus zum Stalinismus. Deutsche und andere Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1941–1953, München, 2008. str. 163–164.